

**VLAAMS VERBOND VAN HET KATHOLIEK
SECUNDAIR ONDERWIJS**

LEERPLAN SECUNDAIR ONDERWIJS

MUZIKALE OPVOEDING

**Tweede graad ASO
Eerste en tweede leerjaar**

INHOUD

VOORAF	5
1 BEGINSITUATIE	7
2 ALGEMENE DOELSTELLINGEN	7
3 LEERPLANDOELSTELLINGEN EN LEERINHOUDEN	7
3.1 De leerling en zijn omgang met klank en muziek	7
3.2 De leerling en zijn omgang met klank en muziek in relatie tot de andere(n)	8
3.3 De leerling en zijn omgang met muziek in relatie tot de andere(n) gesitueerd in tijd en plaats	9
3.4 De leerling en zijn omgang met klank en muziek in relatie tot de andere(n) gesitueerd in tijd en plaats, met aandacht voor techniek en economie	10
4 PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN EN DIDACTISCHE MIDDELEN	10
4.1 Jaarplan	10
4.2 Persoonlijk werk	10
4.3 Repertoire	11
4.4 Werkvormen	11
4.5 Informatie- en communicatietechnologie (ICT)	12
4.6 Muziektheoretische begrippen	12
5 EVALUATIE	12
6 UITRUSTING EN DIDACTISCH MATERIAAL	13
6.1 Minimale materiële vereisten	13
6.2 Wenselijke uitrusting	13
7 BIBLIOGRAFIE	14

VOORAF

Visie op de ontwikkeling van het leerplan

In een maatschappij waarin auditieve en visuele prikkels de "snelle" leefwereld van jongeren bepalen, beoogt muzikale opvoeding een ervaringsgerichte oriëntatie op muziek in de samenleving. De jeugdcultuur die vaak door externe, buitenschoolse en commerciële factoren wordt bepaald, vormt daarbij geen belevingspatroon waartegen muzikale opvoeding dient in te gaan, maar een werkelijkheid die leerlingen op basis van een gedifferentieerd vocabularium, kritisch moeten leren benaderen.

Vanuit een bewuste beleving van de wereld van klank en muziek leren de leerlingen zich een plaats verwerven in de maatschappij, hetgeen leidt tot een innerlijke verrijking en de ontwikkeling van een evenwichtige persoonlijkheid.

Via diverse muzikale omgangsvormen (musiceren, luisteren, ontwerpen, noteren, bewegen en spreken) en via een breed palet van vormingsactiviteiten (op cognitief, affectief en motorisch vlak) coördineert de muziekleraar een leerproces, waarbij muziek vanuit een *fysisch-fysiologisch, maatschappelijk-communicatief, cultuur-historisch en technisch-economisch* kader wordt gesitueerd. Vanuit kennis, inzichten en vaardigheden die de leerlingen in de basisschool hebben verworven, leren zij een persoonlijke en kritische relatie met hun muzikale leefwereld te ontwikkelen. Bij dit alles is niet zozeer het object muziek het centrale aandachtspunt, maar wel de wijze waarop het subject (in concreto de leerling) met dit object omgaat of leert omgaan.

De verschillende vormen van communicatie tussen de wereld van klank en muziek enerzijds en de muzikale belevingswereld van mensen anderzijds, vormen op deze manier het start- en eindpunt van de muzikale opvoeding. Het centrale doel van muzikale opvoeding is dan ook een differentiëring en verfijning van de relatie tussen het subject (de leerling) en het object (klank en muziek).

De leerling bekomt op deze manier een centrale plaats in het leerproces en vormt telkens een baken, waaraan de leeractiviteiten, al dan niet binnen een artistiek idioom, worden vastgekoppeld. Dit alles leidt tot de structuur waarbinnen de doelstellingen voor het vak Muzikale opvoeding in dit leerplan zijn geordend.

De doelstellingen worden in vier verschillende dimensies onderverdeeld. De bereikte kennis en vaardigheden worden daarbij steeds naar een volgende dimensie geëxtrapoleerd, zodat de leerling het onderwerp wordt van een leerproces, waarbij nieuwe leerinhouden steeds vanuit een "her-kenbaar" referentiekader worden ingevuld. Op deze wijze sluit dit leerplan aan bij leerlinggericht onderwijs zonder te vervallen in het aanbrengen van een "muziekje" dat de leerlingen graag zingen of graag horen.

De leerling en zijn omgang met klank en muziek

De eerste dimensie situeert muziek als een specifieke auditieve prikkel met fysisch te verklaren kenmerken, die door het subject, via fysiologisch te verklaren eigenschappen op een "unieke" manier wordt beleefd. Het geheel van doelstellingen binnen deze dimensie (omgang met klank en muziek) beoogt dan ook de relatie bloot te leggen tussen de auditieve prikkel in zijn verschillende verschijningsvormen en de leerling die deze auditieve prikkels waarneemt.

De leerling en zijn omgang met klank en muziek in relatie tot de andere(n)

De relatie tussen de persoonlijke waarneming (omgang met klank en muziek) en de auditieve waarneming van anderen komt in een tweede dimensie aan bod. Hierbij wordt muziek als een sociaal te beschrijven fenomeen benoemd, hetgeen uiteindelijk uitmondt in een maatschappij-betrokken benadering van het object muziek. Deze dimensie (omgang met klank/muziek in relatie tot de andere(n)) zal auditieve prikkels (in concreto muziek) dan ook situeren als een vorm van communicatie tussen verschillende mensen.

De leerling en zijn omgang met klank/muziek in relatie tot de andere(n) gesitueerd in tijd en plaats

De auditieve waarneming en de omgang met muziek bezit in haar diversiteit enkele bijzonderheden die leiden tot een bepaalde cultuur. Deze cultuur kan gestuurd worden door kenmerken die te situeren zijn binnen een historisch, ruimtelijk en/of maatschappelijk kader. Inzicht in deze relatie komt in de derde dimensie (omgang met klank/muziek in relatie tot de anderen gesitueerd in tijd en plaats) uitgebreid aan bod.

De leerling en zijn omgang met klank/muziek in relatie tot de anderen gesitueerd in tijd en plaats met aandacht voor techniek en economie

Via de beschrijving van deze relatie komen we uiteindelijk tot de technisch-economische dimensie. Hierbij wordt muziek beschreven vanuit (moderne) muziektechnologische verworvenheden. Muziek als een consumptieproduct, dat voldoet aan de economische regel van vraag en aanbod, wordt gesitueerd in een zich snel veranderende maatschappij waarin leerlingen zich dagelijks bewegen. Op deze manier wordt de vierde dimensie (omgang met klank/muziek in relatie tot de andere(n)) gesitueerd in tijd en plaats met aandacht voor techniek en economie) geconcretiseerd.

Het spreekt vanzelf dat de onderverdeling in deze vier dimensies niets vertelt over de muzikale omgangsvormen en vormingsactiviteiten die de muziekleraar in zijn lessen hanteert. Vocaal en instrumentaal musiceren, luisteren, ontwerpen, noteren, bewegen en spreken over muziek dient in optimale verhoudingen gedoseerd te worden over de verschillende leermomenten. Daarbij baseert de leraar zich op een gevarieerd aanbod en een zo breed mogelijk spectrum van auditieve prikkels en muziekvoorbeelden, zonder weliswaar te vervallen in een waarde vrije en populariserende aanpak.

1 BEGINSITUATIE

De interesse voor muziek is bij de leerlingen over het algemeen groot. Deze openheid voor muziek is een uitermate positieve factor om met dit leerplan te gaan werken. In de eerste graad hebben de leerlingen de eindtermen muzikale opvoeding bereikt.

Dit betekent dat alle leerlingen een grondige introductie in de wereld van klank en muziek gekregen hebben en dat door bewuste beleving bij hen stilaan maar zeker een gezonde kritische visie aan het groeien is.

Het leerplan eerste graad brengt immers een grondige introductie voor de leerling en zijn omgang met klank/muziek in relatie tot de anderen, gesitueerd in tijd en plaats met aandacht voor techniek en economie.

Deze visie blijft uiteraard binnen dit leerplan behouden en wordt verder uitgediept.

Uiteraard zal de omgang met muziek bij leerlingen die ook les volgen aan een academie voor muziek, woord en dans gevoelig anders zijn. Vooral het muziektheoretisch inzicht en het musiceren zelf zal van een ander niveau zijn. Dit kan de klasgroep alleen maar ten goede komen.

Tenslotte is ook het omgaan met cultuur en muziek binnen het milieu waarin zij opgroeien erg verschillend.

2 ALGEMENE DOELSTELLINGEN

- Muziek als universeel verschijnsel kunnen situeren.
- Door de persoonlijke betrokkenheid met klank, zichzelf positioneren tegenover de vormen, de betekenissen en de functies van de muziek.
- Persoonlijke standpunten omtrent muziek toelichten en deze standpunten vergelijken met de overtuiging van anderen.
- Individueel of in groepsverband de verworven vaardigheden vorm geven.
- Zichzelf positioneren binnen de grote rol van muziek in de maatschappij.

3 LEERPLANDOELSTELLINGEN EN LEERINHOUDEN

3.1 De leerling en zijn omgang met klank en muziek

Leerdoel 1.1

Bij de omgang met klank en muziek de muzikale parameters **zelfstandig** en gedetailleerd onderscheiden.

Leerinhouden bij 1.1

- Een muziektechnisch vocabularium inzake de muzikale parameters melodie, ritme, samenklank, tempo, dynamiek, vorm en klankkleur (instrumenten en stemmen) correct gebruiken
- Een persoonlijke mening / appreciatie met een muziektheoretisch vocabularium verwoorden

Leerdoel 1.2

Vocaal en instrumentaal musiceren en experimenteren met zin voor het artistieke door middel van een aangepast repertoire of zelf ontworpen muziek.

Leerinhouden bij 1.2

- Experimenteren met vocale en instrumentale middelen
- Een repertoire van muziek uit de eigen leefwereld en andere culturen (gevarieerd qua genre, stijl en instrumentatie) uitvoeren met een klassieke of variabele bezetting
- Klankeigenschappen, structurele principes en muzikale vormen gebruiken om een klankstuk te ontwerpen
- Bij het ontwerpen van een klankstuk een kunstwerk aanwenden als vertrekpunt

Leerdoel 1.3

Klassieke muzieknotatie en grafische middelen gebruiken als hulpmiddel bij de omgang met muziek.

Leerinhouden bij 1.3

- Muzieknotatie meevolgen in functie van de muzikale omgangsvormen
- Genoteerde motieven en thema's en het verloop van eenvoudige één- of meerstemmige partituurgedeelten globaal volgen
- Structuur en vorm van muziek in grafische notatie vastleggen
- Grafische voorstellingen interpreteren

3.2 De leerling en zijn omgang met klank en muziek in relatie tot de andere(n)

Leerdoel 2.1

Muziek als een specifieke vorm van communicatie beschrijven en kritisch beoordelen.

Leerinhouden bij 2.1

Diverse vormen van muzikale communicatie:

- relatie componist – vertolker – luisteraar
- relatie woord / beeld / beweging – muziek

Leerdoel 2.2

De invloed van de omgeving op het omgaan met muziek verwoorden.

Leerinhouden bij 2.2

- Bewust worden van de beïnvloeding door de sociale omgeving en de media
- Het actuele muziekgebeuren volgen en de persoonlijke attitude die men daarbij inneemt kunnen motiveren
- De wisselwerking maatschappijvisie – gedrag – muziek onderzoeken

3.3 De leerling en zijn omgang met muziek in relatie tot de andere(n) gesitueerd in tijd en plaats

Leerdoel 3.1

Muziek binnen een muziekhistorische periode situeren en duiden.

Leerinhoud bij 3.1

Representatieve luistervoorbeelden uit een bepaalde muziekhistorische periode

Leerdoel 3.2

Muziek in een geografisch kader plaatsen en/of maatschappelijke context situeren.

Leerinhouden bij 3.2

- Verschillende genres uit diverse stijlen en stromingen
- Aandacht voor subculturen, hun sociale oorzaken en gevolgen

Leerdoel 3.3

Verschillende versies en/of uitvoeringen van een muziekwerk vergelijken en beoordelen.

Leerinhoud bij 3.3

Een oordeel op basis van volgende criteria funderen:
muzikale parameters, tekst, maatschappelijke, geografische en historische context, esthetische waarde

3.4 De leerling en zijn omgang met klank en muziek in relatie tot de andere(n) gesitueerd in tijd en plaats, met aandacht voor techniek en economie

Leerdoel 4.1

De productie en reproductie van muziek binnen een technische en markteconomische context kritisch onderzoeken.

Leerinhouden bij 4.1

- Muziekcommerciële structuren (promotie, hitlijsten, muziekfestivals ...)
- De functie en de werking van de audiovisuele media
- Diverse aspecten van digitale instrumenten en technieken
- Auteursrecht

Leerdoel 4.2

Muziek in de media kritisch onderzoeken.

Leerinhoud bij 4.2

Het aanbod van muziekinfo in krant, tijdschrift, programmabrochure, radio, tv, het Internet, cd-rom ... leren kennen en bespreken

4 PEDAGOGISCH-DIDACTISCHE WENKEN EN DIDACTISCHE MIDDELEN

4.1 Jaarplan

Het is zinvol tijdens de eerste lessen belangrijke zaken even op te frissen, om zo tevens als leraar zicht te krijgen op wie de leerlingen zijn en wat ze kennen, kunnen en doen. In de meeste gevallen zal de leraar de leerlingen nog kennen uit de eerste graad, doch het is zinvol om de evolutie in de muzikale identiteit van iedere leerling te leren kennen. Op basis van dit leerplan maakt de leraar een overzichtelijk jaarplan, waarin de leerdoelen van het leerplan over de reële schoolkalender worden uitgespreid. De bovenstaande leerinhouden zijn indicaties hoe men de leerplandoelen kan bereiken. Men dient rekening te houden met de evaluatieperiodes en met vakoverschrijdende en extra-murosactiviteiten. Daarnaast moet er ruimte blijven voor het inspelen op de actualiteit van de muziekcultuur.

4.2 Persoonlijk werk

Om de betrokkenheid van de leerlingen te verhogen en om de transfer van de leerinhouden en vaardigheden naar de eigen leefwereld goed te kunnen realiseren, is het zinvol het persoonlijk werk te stimuleren. Dit kan onder meer door de leerlingen de zorg te laten dragen voor een eigen map.

Het zelfstandig werken moet door stapsgewijze aanpak met het opgeven van gerichte taken en duidelijk omschreven opdrachten aangemoedigd worden. Een goede controle en bemoedigende evaluatie van het persoonlijk werk vormen een belangrijke stap in de ontwikkeling van de zelfstandigheid van de leerling.

4.3 Repertoire

De keuze van het muziekrepertoire is geen sinecure. Iedere leraar en leerling heeft een eigen voorkeur en smaak. Toch kan je over de waarde van muziek een zinvolle, opbouwende samenspraak houden. Om de betrokkenheid van de leerlingen bij muziek te verhogen is een uitgebalanceerd muziekrepertoire vereist. Het gaat hier om alle, ook door leerlingen aangebracht muziek. De muziekleraar zal er echter op toezien dat hij een gevarieerd muziekrepertoire aanbiedt, waarbij hij voldoende aandacht schenkt aan het repertoire uit de leefwereld van de leerlingen. Concreet betekent dit onder meer dat de muziekleraar ook de actuele popsongs moet programmeren. Bovendien streeft de muziekleraar naar een genrevrije benadering zodat alle muziek beluisterd, gezongen of gespeeld kan worden. Op deze manier profileert hij zich als muziekopvoeder die flexibel kan omspringen met een repertoire, dat beantwoordt aan de maatschappelijke realiteit van onze muziekcultuur vandaag. De leraar mag zich niet laten beïnvloeden door de (vaak schijnbare) moeilijkheidsgraad van te spelen of te zingen muziek. Daarentegen is aangepast of vereenvoudigd maakwerk muzikaal soms niet te verantwoorden.

4.4 Werkvormen

De werkvormen moeten worden aangepast aan de klassituatie, hetgeen vereist dat de leraar de beginsituatie en de mogelijkheden van de leerlingen juist inschat. De afwisseling tussen groepswork en persoonlijk werk, tussen klassikale en individuele benadering, tussen leergesprek, klasgesprek en groepsgesprek zullen de dynamiek van een les verhogen. Vindingrijkheid en zinvolle toepassing van afwisselende instapmomenten in het leerproces: doen (zingen, spelen, spreken, verwoorden ...), ervaren (genieten, bespreken, waarderen, voelen ...), denken (ontwerpen, beschrijven, opzoeken, bevragen, oplossen ...) en weten (informatie verwerken, aanleren ...) zullen het leerproces in allerlei leersituaties gunstig beïnvloeden. De leraar ontwerpt leersituaties, afgestemd op de leerstijl en leermogelijkheden van de leerlingen.

Parameters onderscheiden gebeurt steeds vanuit auditieve voorbeelden en muziekfragmenten, zelf uitgevoerd of op geluidsdragers.

Er wordt belang gehecht aan het zingen omwille van het plezier van het zingen en de groepsbevorderende waarde. Meerstemmig zingen (canon, bourdon, tweede stem ...) is een rijke aanvulling. Enkele wenken voor klassen waar zingen een probleem geeft:

- klassikaal zingen gebeurt best op regelmatige basis, maar zorg voor een afwisselende aanpak,
- verhoog de betrokkenheid van de leerlingen door inspraak te geven in de keuze van de liederen,
- zorg voor een aantrekkelijke instrumentale begeleiding,
- ...

Experimenteren met vocale middelen kan op vele manieren: een improvisatie maken met klankwoorden en klankkleuren, ritmisch improviseren met allerlei stemloze mondgeluiden en klanken (vocaal slagwerk), een 'toonhoogtevrije' notatie interpreteren ...

Er wordt aandacht besteed aan binnenklasdifferentiatie, aangezien de voorkennis, de belangstelling en de verwachtingen van de leerlingen zeer uiteenlopend zijn.

4.5 Informatie- en communicatietechnologie (ICT)

Hedendaagse technologie kan ook dankbaar gebruikt worden: mixapparatuur, walkmans, video-opnames, automatische begeleidingen (ritmisch en/of harmonisch), MIDI-sequencer ...

De ICT kan op verschillende manieren in de lessen muzikale opvoeding ingeschakeld worden. Zo kan de leraar met behulp van specifieke softwarepakketten bepaalde muzikale begrippen of technieken beter verduidelijken. De computer dient dan als een onderwijsmiddel waarmee informatie of illustraties worden aangeboden: aansluiting op het Internet, cd-rom, sequencer-softwarepakket, samplemogelijkheden, aansluiten van een keyboard via MIDI-interface ... Het is daarbij een uitstekend middel om het zelfstandig leren van de leerlingen te stimuleren. Ze krijgen tijdens de les een aantal basisvaardigheden aangereikt die zij thuis met behulp van de computer verder kunnen uitwerken. De mogelijkheden van de computer als 'luister-, speel- en ontwerpapparaat' spelen hier ten volle, met veel inbreng van de leerlingen.

4.6 Muziektheoretische begrippen

De muziektheorie en -geschiedenis staan louter ten dienste van de omgang met muziek. Zowel muziektheoretische en -historische begrippen als notatie worden aangebracht vanuit klinkende muziekfragmenten en zeer bondig in hun context geplaatst. Uiteraard is het correct gebruik van de aangebrachte terminologie van groot belang bij het zelfstandig verwoorden en beschrijven van de muziek.

Hierbij kan tevens gebruikgemaakt worden van een begrippenkader (bijvoorbeeld een lijst bijvoeglijke naamwoorden) dat op voorhand aan de leerlingen is gegeven.

Gezien het specifieke karakter van muziek is het ook de taak van de leraar om aandacht te schenken aan de inhoud en de betekenis van de muziek. Het beleven van de muziek is een uiting van het menszijn en verdient ontwikkeld en verfijnd te worden. Die ervaring is wellicht de essentie en de relevantie van muzikale opvoeding voor de leerlingen.

5 EVALUATIE

De evaluatie gebeurt best het hele jaar door.

De luisterbereidheid, creativiteit, actieve medewerking, open mentaliteit, intens en gericht luisteren naar ... zijn moeilijk in punten te vatten.

De evaluatie moet afgestemd worden op vaardigheden die de leerlingen bereikt hebben. De muziekleraar moet op een afwisselende manier een permanente evaluatie maken van de leerlingenprestaties. Een toets kan niet enkel opgebouwd zijn rond zuiver encyclopedische kennis, noch op quotatie van solozang of instrumentaal spel.

De evaluatie kan volgende punten bevatten:

- correctheid bij het vocaal in instrumentaal musiceren,
- originaliteit, creativiteit, authenticiteit en alertheid bij uitgevoerde opdrachten,
- inbreng bij het verwoorden,
- aandacht voor attitudes,
- beoordelen van huistaken/opdrachten,
- groepswerk: het samenwerken en het resultaat.

6 UITRUSTING EN DIDACTISCH MATERIAAL

6.1 Minimale materiële vereisten

Het muzieklokaal is van groot belang voor een gunstig les- en werkklimaat bij leerlingen en leraar. De actuele muziekpedagogie en muziekdidactiek eisen een gespecialiseerd vaklokaal. Bij het werken met dit leerplan is een goed uitgebouwde muziekklas een noodzaak.

Het muzieklokaal zelf moet allereerst voldoende ruimte bieden om uit te bouwen tot volwaardige muziekklas en akoestisch verzorgd zijn.

Passende illustraties kunnen het lokaal tot een gezellige werkruimte maken.

Verder is nodig:

- piano
- bord met blanco gedeelte en gedeelte met notenbalken
- instrumenten: in elk geval voldoende instrumenten om alle leerlingen zinvol te laten musiceren, onder andere klein slagwerk
- cd-speler, cassettedeck (beide voorzien van pitch-control), versterker, microfoon en luidsprekers uiteraard moet de kwaliteit van de apparatuur degelijk zijn
- overheadprojector
- video
- prikbord of magneetbord
- een jaarlijks budget voor aankoop van didactisch materiaal: cd's en videocassettes, partituren, boeken en illustraties

6.2 Wenselijke uitrusting

- De inbouw van het popinstrumentarium is belangrijk: elektrische gitaar, elektrische basgitaar, keyboard, drumstel en MIDI-apparatuur.
- Binnen de muziekpedagogie en muziekdidactiek kunnen ook computer en educatieve software zinvol didactisch materiaal zijn: cd-rom, muzikale studieprogramma's en software voor muzieknotatie.

- **ARDETS, N., BOSCH, T., GOMMERS, F.**, Tijd voor muziek, Malmberg, Den Bosch, 1987. (2 delen, leraarshandboek, leerlingenboek, cassettes) (lager secundair).
- **AULICH, Br.**, De kattenfuga. Korte verhalen over merkwaardige titels van beroemde muziekstukken (bv. Mondschein ...), Panta Rhei, Katwijk, 1990.
- **BAHR, J., BRUNNER, A., JANK, B., SINGER, U.**, Songbook, 111 Lieder, 3 cd's, Klett, Stuttgart, 1997.
- **BERRIER, Fr., BAVINCK, H., VAN DER LOO, St.**, Don't let me be misunderstood, Stichting Cervelaat, Culturele raad, Zuid-Holland, 1989.
- **BIEDERSTADT, W.**, Songs of our time, a collection for secondary schools, Handleiding, leerlingenboekje, cassette. Klett, Stuttgart, 1987.
- **BINKOWSKI, B., PRINZ, U., SCHEYTT, A.**, Canto, Unser Liederbuch, Schroedel, Hannover, 1996.
- **BOER, P.**, Klassemuziek, Een nieuwe methode voor muziek maken op school, Wolters, Groningen, 1987.
- **BRACKE, J.**, Fugato, Muzikale opvoeding in de tweede graad secundair onderwijs, Plantyn, Deurne, 1992 (handboek, handleiding, cassette).
- **BRAMHALL, D.**, Composing in the classroom (group activities 9-13 j., 2 boeken), Boosey & Hawkes, Londen, 1989.
- **BURTON, K.**, World Music, The Rough Guide, Salsa to Soukous, Cajun to Calypso ... The complete handbook, The Rough Guides, Penguin Books, Londen, New York, 1994.
- **CARRON, W., GEEROLF, L., ISSELEE, J.P.**, Muziekbeluisteren, programmamuziek, De Sikkel, Malle.
- **CARRON, W., ISSELEE, J.P.**, Muziekbeluisteren, Vormen en genres, De Sikkel, Malle.
- **CARRON, W., ISSELEE, J.P.**, Muzikale vormen, De Sikkel, Malle.
- **CLAASSENS, M., CUYPERS, Fr., KREMER, J.**, Overall muziek, Muziek voor de basisvorming, Versies voor algemeen secundair tot beroepssecundair, SMD Educatieve uitgeverij, Rooseveltlaan 12, Postbus 63, 2300 AB Leiden (leerboeken, werkboeken, docentenhandleiding, cd, cassette, video).
- **COECK, J., e.a.**, Stemmig, Liedboek voor basisschool en secundair, Plantyn, Deurne, 1996.
- **COECK, J., e.a.**, Meer stemmig, Liedboek voor basisschool en secundair, Wolters-Plantyn, Deurne, ISBN 90 301 7720 9.
- **DASCHNER, H.**, Humor in der Musik, Materialien zur Didaktik und Methodik des Musikunterrichts, Bd. 13, Breitkopf, Wiesbaden, 1986.
- **DE BOER, M.**, Stemming, muziek voor de basisvorming, van Algemeen secundair tot beroepssecundair, 3 delen: handleiding, leerlingenboek, werkboek, cd, Wolters-Noordhoff, Groningen, 1994.
- **DE BOER, M., TER STEEGE, J.**, Vakwerk, Kant-en-klaar lesmateriaal voor de lessen muziek in het voortgezet onderwijs (Afrikaanse drums, lepels als ritme-instrument, akkoordenschema's, videoclip, liefdeslied, niet-Westerse muziek ...), VLS, Lageweg 10, 3815 Amersfoort.
- **DE COVER**, Cassettes, 1. 20 covers van Summertime. 2. 20 covers van bekende Beatlesongs.
- **DEFOORT, A.**, Muziek! Muziek! Wegwijs in de wereld van geluid en muziek, Cera.
- **DE MAN, L., VAN LINT-BEELAERTS, P.**, Muziek actief luisteroefeningen, De Sikkel, Malle, 1997.
- **FISCHER, J., FUHRE, U., RIZZI, W.**, Swing & Latin Kanons, cd, Fidula, Boppard, 1992.
- **FUHRE, U., RIZZI, W.**, Jazz Kanons, Ostinati & Patterns, cd, Fidula, Boppard, 1992.
- **GOHL, W., HUX, A., JUON, A., e.a.**, 250 Kanons, Eine Sammlung für Schulen, Musik auf der Oberstufe, 8580 Amriswil, 1996.
- **HAAN, H., LOMMEN, B.**, Van laag tot hoog (2 banden voor leraar en leerling, cassette), Nijgh & Van Ditmar Educatief, Den Haag, 1985-1986.

- **HAMMALESER, L., TAUBALD, R.**, Musiccassette, Bayerischer Schulbuchverlag, München, 1991 (reeks handboeken voor basisschool en secundair, cassette, testbladen).
- **HAUS, K., MOCKL, Fr.**, Lied International. Ein Liederbuch für die Sek., stufe I. Schott, Mainz, 1986.
- **HEERINK, S., SWINKELS, W.**, Hier zit muziek in, I en II, Van Walraven, Apeldoorn, 1987.
- **HEIDINGA, M.**, Muziek I, II, III, Victoris Musica, 't Zand 10, 4254 XP Sleeuwijk, 1993-1994 (leerlingenboeken, handleiding).
- **HELMS, H., HOPF, H.**, Werkanalyse in Beispielen, Bosse, Regensburg, 1986.
- **JACOBSEN, J.**, Keine Not mit Noten, Schott, Mainz, 19897. (Een nieuwe weg tot het noten leren, met lichte muziek, dans, zingen, playback ...) (leerlingenboek, leraarsinformatie, cassettes).
- **JANOSA, F.**, Groove. Neue Stücke für Einsteiger: pop, rock, latin, blues, jazz, soul, funk ...), Diesterweg, Frankfurt, 1996.
- **JANSEN, W.**, Popmuziek en geloof, Kok, Kampen, 1995.
- **JORIS, R.**, Music@fundum: de totaal methode voor 3e en/of 4e jaar SO, gekoppeld aan een eigen website: leerlingenboek met cd; handleiding met begeleidingsboek, cd's en videofilms of dvd's, Photo-Music International, Vosselaar, 2000.
- **KEMMELMEYER, H.J., BECKER, P., NYKRIN, R.**, Spielpläne Musik, Klett, Stuttgart, 1986-1995.
- **KEUNEN, G.**, Surfing on Popwaves. Een kwarteeuw popmuziek, Meulenhoff, Kritik, Amsterdam, Antwerpen, 1996.
- **KLERKX, T., BRACKE, J., CASIER, A.**, Klankvlagen 3 & 5: handboek 2de graad secundair met lerarenhandleiding, leerlingenboeken, cd, Wolters-Plantyn, Deurne, 2000.
- **KOPERSKI, W., SCHIFFELS, H., e.a.**, Applaus. Musikmachen im Klassenverband, 10 hefte (pop-oldies, Disney-tekenfilms, salsa, samba, jazz, Xmas ...), Klett, Stuttgart, 1995, 1996 ...
- **KUYPER, R.**, Jazz in stijl. Handboek voor musici en liefhebbers, Elmar, Rijswijk, s.d.
- **LAAN, H., LOMMEN, B.**, Van laag tot hoog, handleiding en leerboeken, Nijgh & Van Ditmar Educatief, 's Gravenhage, 1985-1986.
- **LEHR, W., HARTINGER, G.**, Treffpunkt Musik, Bosse, Regensburg, 1985 (5 delen).
- **LINKELS, Ad.**, Doe's normaal. 22 creatief-muzikale projecten rond popmuziek voor 14-20 jaar, cassette, Servire, Katwijk, De Sikkel, Malle, 1985.
- **LINKELS, Ad.**, Projecten rondom populaire muziek, Servire, Katwijk, De Sikkel, Malle, 1982.
- **LUGERT, W.D.**, Musik machen, hören, verstehen, Metzler, Stuttgart, 1986-1990, 3 banden, lager onderwijs (3de graad) en secundair, leerlingenboeken, handleiding en cassette.
- **MAIERHOFER, L., KERN, W.**, Sing & Swing. Lieder zum Singen, Spielen, Tanzen, 5 cd's, Helbling, Innsbruck, 1994.
- **MAIERHOFER, L., KERN, R., W.**, Sim Sala Sing. Lieder zum Singen, Spielen & Tanzen für die Volksschule, 5 cd's, Helbling, Innsbruck, 1996.
- **MALFAIT, G., DEFOORT, A., HANOULLE, P., WUYTACK, J.**, Musicorama, deel 3, De Garve, Brugge, 1996 (3de en 4de leerjaar secundair) (leerlingenboek, handleiding, cassette, video).
- **MAYER, R.**, Musikalische Analyse und Interpretation, Mösel, Wolfenbüttel, 1987.
- **MEESTERS, M., DE VUIJST, J.**, Elektrische en elektronische muziekinstrumenten, SLO, Hilversum, 1990 (035/857070: Polyvisie) (van elektrisch draaiorgel tot synthesizer, van de smurfen tot Michael Jackson, docentenhandleiding, dia's, cassette).
- **MOHR, Kl., OTTO, S.**, Allegro 7, 8, 9, 10 (handboeken voor technisch en beroeps), handleiding, werkbladen, cd's, Bayerische Schulverlag, 1996, 1997.
- **MULLICH, H.**, Spiel, Spass, Spannung-Erfolgreicher Unterricht, Bosse, Regensburg, 1988 (werkboeken, leraarhandleiding, cassettes, video ...).
- **MULLICH, H.**, Vom Rag zum Rock, leerboek, compositieboek, cassettes, Bosse, Regensburg, 1991.
- **NIERMANN, F.**, Rockmusik und Unterricht, Metzler, Stuttgart, 1987 (cassette).
- **NORTON, Chr.**, Handbuch der Popstile (MIDI-diskette), Boosey & Hawkes, Londen, 1994.

- **NORTON, Chr.**, Essential Guide to Latin Styles + MIDI-file, Boosey & Hawkes, Londen, 1996.
- **PARDALL, P.**, en vele anderen, Musik in der Schule, Kurz, Stuttgart, 1987.
- **PAYNTER, J.**, All kinds of music, 1. Voices, 2. Moods messages, 3. Sound machines, 4. Sound patterns, Oxford University Press.
- **PLITSCH, A.**, Song Line, Teacher's book with copy masters & Students' book, cd, Klett, Stuttgart, 1997.
- **REITER, G.**, Body Percussion 1, Rythmisches Basistraining & Percussionsarrangements + cd, Helbling, Innsbruck, 1998.
- Reva Producties, Zwolle, 1989. Verschillende boeken met popliedjes, liedjes, lichte speelmuziek, songbooks ...
- **ROHRBACK, K.**, Rock Musik, Grundlagen, Ein Arbeitsbuch für den Musikunterricht an Schulen (cd originals, cd playback), Inst. fr Populärer Musik, Oldershausen, 1995.
- **ROOYACKERS, P.**, Honderd dansspelen voor onderwijs en jeugdwerk, De Sikkel, Malle.
- **SCHEYTT, A., KAISER, J.**, Musikland, Metzler, Stuttgart, 1990 (leerlingenboek, leraarshandleiding, cd's).
- **SCHMIDT, KONGERHEIM, HINTZ**, Die Musikwerkstatt, Schott, Mainz, 1987-1990 (methode voor toetsenmusiceren in de klas, vooral op synthesizers, leerlingenboeken, leraarshandleiding).
- **SCHOLLAERT, P., WUYTACK, J.**, Actief muziekbeluisteren (handleiding en leerlingen musicogrammen), De Sikkel, Malle.
- **SCHWABE, M.**, Musik spielend erfinden, Improvisieren in der Gruppe für Anfänger und Fortgeschrittene, Bärenreiter, Kassel, 1992.
- **SERROEYEN, Ch.**, Muziekflitsen, Uitgeverij voor Schoolmuziek, Boxtel, 1990 (leerlingenboek, docentenhandleiding, cassette).
- **STEENSMA, Fr.**, Oor's Eerste Nederlandse Popencyclopedie, geactualiseerde uitgaven, Bonaventura, Postbus 152, 1000 AD Amsterdam.
- **STORMS, G.**, Pop in de klas, Geschiedenis van de popmuziek, Liedjes en improvisaties, Panta Rhei, Katwijk, 1992, De Sikkel, Malle (leerlingenboek, docentenhandleiding, cassette).
- **SUSSMANN, F.**, Pop Aktiv, Schott, Mainz, 1988 (14 onderwijsmodellen).
- **SUSSMANN, F., WIDMANN, M.J.**, Jazz aktiv (14 modellen voor zingen, spelen, dansen met jazz) + cd, Schott, Mainz, 1996.
- **TEMPELAAR, W., OVERMARS, J., VAN DE PUTTE, R., DE VRIEND, H.**, Intro (methode voor de basisvorming, versie mavo/havo/vwo en versie vbo/mavo), Meulenhoff Educatief, Postbus 1007, 1000 BA Amsterdam, 1997.
- **TORKEL, W., SCHULTE, B.**, Teachers Blues, Blues im Unterricht, Eres, Lilienthal/Bremen, 1989 (didactisch materiaal en cassette).
- **URABL, H., REGNER, H.**, Spielpläne Musik, Spielhefte (cf. Kemmelmeyer, Spielpläne, dit zijn de speel- en zangdelen).
- **VAN BORK, R., JACOBS, J.**, Popmuziek, het geluid van jongeren, Cartinho, Muiderberg, 1986.
- **VAN LIESHOUT, J., VAN ROSSEM, J.**, Muziek op maat, basisvorming (3 basisboeken, handleiding, cd's). Educaboek, Culemborg, 1985-1992.
- **VELTEN, Kl., WISSKIRCHEN, H.**, Musikwerke im Unterricht, Bd. 1. Vokalmusik, Bosse, Regensburg, 1988.
- **WANKER, G., CRONENBERG, B.**, Hits von Bach bis Beatles (21 stukken om mee te spelen) + cassette + MIDI-file, Helbling, Innsbruck, 1992.
- **WUSTHOFF**, Tonkiste, Komponieren lernen mit Playbacks (cd), Schott, Mainz, 1993.

Tijdschriften

- Adem, Tweemaandelijks (vanaf 1986 driemaandelijks) tijdschrift voor muziekcultuur, het Madri-gaal, Herestraat 53, Leuven.

- Aldoende, werkboek op het gebied van de kunstzinnige vorming, bestemd voor mensen die met jeugd en jongeren bezig zijn, in het bijzonder voor leerkrachten in het kleuter- en lager onderwijs, Nederlandse Stichting voor Kunstzinnige Vorming, Amersfoort (Muurhuizen 9) (vanaf 1971), (Stichting Donemus en Lenardsinst.). (5 mappen in totaal), uitgave: LOKV: Landelijk Ondersteuningsinstituut Kunstzinnige Vorming, Ganzenmarkt 6, 3512 GD Utrecht of Ganzenmarkt 6, Postbus 805, 3500 AV Utrecht.
- L'éducation musicale, 10 × jaar, S. Musson, 3, rue des Ecoles, 77590 Bois-le-Roi, edit. Ch. Negiar, rue Bénard 23, 75014 Paris.
- Klassemusizieren, uitg. H.J. Baumann, Akademie für Musikpädagogik, Mainz, Schott. Jaarlijks: 1 = 1989, 2 = 1990.
- Musicerende Jeugd Nieuws, uitgave van Musicerende Jeugd, Netwinkelstraat 9, 3020 Herent.
- Musicus, computer Applications in Music Education, uitgegeven door CTI, 'Computers in Teaching Initiative' van het Centre for Music, van de universiteit van Lancaster, tweejaarlijks vanaf 1989, uitgever: Anthony Pople.
- Music Educators Journal, (9 × per jaar), Mus. Ed. Nat. Conf., 1902 Association Drive, Reston, Virginia 22091-1597.
- Music Teacher, (12 × per jaar), Rhinegold Publ., Freepost, Gravesend, Kent DA12 3BR.
- Musikerziehung (uitg. E. Würzl), Österr. Bundesverlag Gesellschaft, Scharzenbergstrasse 5, A - 1010 Wien.
- Musik und Bildung, (12 × per jaar), Zeitschrift für Theorie en Praxis der Musikerziehung, vanaf 1990 subtitel: Praxis Musikerziehung, Mainz.
- Musik und Unterricht, (5 × per jaar), 1ste jaargang, 1990, uitg. Friedrich verlag, Velber samen met Klett. Uitg. W. Gruhn - S. Helms - Fr. Hoffmann - R. Schneider - R. Weber.
- Muziek en onderwijs, muziekpedagogisch magazine van de Vereniging Leraren Schoolmuziek, tweemaandelijks. Bureau VLS: Landelijk Centrum voor Muziek en Onderwijs, Lageweg 10, 3815 VG Amersfoort.
- Orff, Schulwerk Informationen, Orff - Instit. Salzburg.
- Ouverture, tijdschrift voor muziekpedagogie, Orgaan van MVO - Muziekleraren Vrij Onderwijs, Leeuwerikenstraat 81, 3001 Heverlee (4 × per jaar).
- Populäre Musik im Unterricht, (1989, 6 = Heft 25), uitg. Lugert W.D. en Schütz V., Oldershausen.
- De Pyramide, tijdschrift voor muzikale vorming; orgaan van de Gehrelsvereniging, Landelijk Centrum voor Muziek en Onderwijs, Lageweg 10, 3815 VG Amersfoort.